

Mezi korespondencí a publicistikou. Dopisy Karla Havlíčka a *Obrazy z Rus*

Petr Mareš

Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Praha
petr.mares@ff.cuni.cz

Between Correspondence and Journalism: Karel Havlíček's Letters and *Pictures from Russia*

ABSTRACT: The article deals with comparison of the letters which Karel Havlíček wrote during his sojourn in Russia (1843–1844) and the set of his journalistic sketches *Pictures from Russia* (1843–1845). The mutual relations, similarities and differences between these two corpuses of texts are described and analyzed. The letters include comments on sketches and also passages concerning the same topics as those of sketches. Some formulations are identical, but the letters tend, among others, to informal expression and to concentration on subjects of the addresser and addressee. Similarities between letters and sketches can be seen in the division of texts into three main components (observation, classification, evaluation), in the huge use of Russian words and utterances or in confronting the Russian, German and Czech social and cultural spheres. The specific features of letters are based on the communication characteristics of private correspondence (the well-known singular addressee, simple adding of pieces of information).

KEYWORDS: correspondence, journalism, sketch, comparison, metatextuality, addressee, Russian words and utterances

KLÍČOVÁ SLOVA: korespondence, žurnalistika, črta, komparace, metatextovost, adresát, ruská slova a promluvy

1. Úvod

1.1 Pro názorový a tvůrčí vývoj Karla Havlíčka měl pobyt v Rusku (od ledna 1843 do července 1844) bezpochyby zásadní důležitost; zážitky a zkušenosti z tohoto pobytu se staly výrazným podnětem pro jeho epistolární i publikační aktivitu.¹

Dopisy z této doby, nyní znovu uveřejňované v rámci kritické edice Havlíčkovy korespondence, byly určeny různým adresátům. Významný je zvláště (nakonec neodeslaný) dopis bývalému spolužáku Františku Jirglovi z listopadu 1842, vzniklý za nucené zastávky ve Lvově, a dále listy z let 1843–1844, jejichž příjemci byli český spisovatel Karel Vladislav Zap, žijící ve Lvově (6 dopisů), kolegové ze studií Josef Tadeáš Klejzar (5 dopisů) a Jan Klumpar (1 dopis), vychovatel působící v Rusku Alois Kobliska (1 dopis) a konečně nezjištěný adresát (1 dopis).²

¹ Havlíček se vydal na cestu už v říjnu 1842, musel ale několik měsíců čekat ve Lvově na vyřízení pasových záležitostí. Působil pak v Moskvě jako vychovatel v rodině profesora Stěpana Petroviče Ševyrjova. Srov. např. Bělíč 1947: 31–61, Kazbunda 2013: 134–189.

Zároveň Havlíček během moskevského pobytu zahájil realizaci série publicistických článků o Rusku, které uveřejňoval v českých časopisech a které byly později shrnuty do souboru nazvaného *Obrazy z Rus* (1886; dále citováno podle Havlíček 1986: 11–120). Ze zamýšleného rozsáhlého projektu ovšem zůstalo jen torzo (Bělič 1947: 116–117).³ Tyto texty bývají žánrově charakterizovány jako črty (např. Řepková 1971: 61; Cernova-Burgerová 2001: 175); tomu odpovídá fakt, že jde o útvary strukturně nevyhraněné a značně proměnlivé, v nichž se propojují záznamy pozorování a komentáře k nim s populárně naučnými výklady či politickými úvahami (Bělič 1947: 116).⁴ Ještě během moskevského pobytu Havlíček uveřejnil črtu *První zkouška z československého jazyka v Moskvě* (Květy 1843), další byly publikovány po jeho návratu: *Svátek pravoslavnosti* (Česká včela 1845),⁵ *Gulaňje* (Česká včela 1845), *Kupěčestvo* (Česká včela 1845), *Cizozemci v Rusích* (Časopis Českého muzea 1846). Dále jsou dochovány dva fragmenty plánovaných příspěvků (*Perekladnaja, Izvoštík*) a různé přípravné materiály (zápisky na lístcích).⁶

1.2 *Obrazy z Rus* už byly (vzhledem ke své význačné pozici v Havlíčkově tvorbě) předmětem poměrně rozsáhlých výzkumů. Jazyk *Obrazů z Rus* důkladně popsal J. Bělič (1954), v rámci širše zaměřených lingvistických výkladů o Havlíčkově publicistice jej pak charakterizoval A. Stich (1974a, 1974b, 1996). Obširně byla probírána a interpretována zvláště tematická výstavba *Obrazů z Rus* a stanoviska zde formulovaná (mj. Bělič 1947: 111–117; Krejčí 1947; Řepková 1971: 69–81; Cernova-Burgerová 2001; Cernova Burger 2005: 109–211; Lešnerová 2002).⁷ Korespondence z Havlíčkova ruského období byla zatím sledována hlavně z hlediska tematiky a vyjadřovacích názorů, často v souvislosti s publikovanými črtami (např. Bělič 1947: 32–61 aj.; Řepková 1971: 60–65; Cernova Burger 2005: 157, 169 aj.).

² Dopis F. Jirglovi je otištěn v už vydaném prvním svazku Havlíčkovy korespondence (Havlíček 2016: 270–274). U dalších dopisů vycházím z textů edičně připravených pro druhý svazek. K dřívějším vydáním Havlíčkovy korespondence srov. Janáčková 2016. Korpus Havlíčkovy korespondence, který vznikl během přípravy edice a který je dále doplňován a upravován, byl předán do Českého národního korpusu (kh-dopisy).

³ Vedle toho napsal Havlíček v Rusku většinu svých epigramů, jež také v korespondenci komentoval (Řepková 1971: 28).

⁴ K žánru črty srov. Brožová 2004.

⁵ Tento text byl možná v zásadě napsán, jak předpokládá na základě zmínky v dopise K. V. Zapovi z 13.–15. 5. 1843 J. Bělič (1947: 112–113), už v daném roce. Naproti tomu podle I. Cernové Burger (2005: 157) článek vznikl až v Praze.

⁶ *Já vůbec zapisuju všechno na cedulky, každé dátum zvlášť, abych to mohl pořádat, jak mi napadne* (K. V. Zapovi, 28. 1. 1844).

⁷ Např. I. Cernova Burger (2005: 109–211) představuje spektrum témat vystupujících v *Obrazech z Rus* a sémantiku s nimi spjatou prostřednictvím souboru klíčových slov (symbolů, ideologemat), které Havlíček využívá pro postžení specifiky ruské kultury a společnosti. Š. Lešnerová (2002) poukázala na hodnotové stereotypy v pojmání Rusů a Němců (cizozemců) a na formulaci nároků týkajících se povahy českého národa.

1.3 V rámci Havlíčkova díla se tak konstituovaly dva soubory textů (dopisy – črty), které alespoň do určitého stupně spojují okolnosti jejich produkce a tematika, jíž se věnují; přitom se odlišují žánrově i z hlediska vlivu komunikačních faktorů (soukromost – veřejnost; určení konkrétnímu známému adresátovi – zaměření na předpokládaného kolektivního recipienta). Cílem této studie je popsat některé relace mezi oběma soubory textů, jež jsou podloženy souhrou zmíněných shod a rozdílů; primárně půjde o relace jazykové, ty se ovšem velmi úzce spojují s tematickými aspekty a se strukturálními a komunikačními rysy textů. Postupně si povšimneme těchto tří oblastí: (a) Přímé návaznosti mezi formulacemi v dopisech a v *Obrazech z Rus*. (b) Analogie v užívání jazykových prostředků a ve způsobech sémantického utváření textů. (c) Diference a jejich vazby na působení odlišných komunikačních faktorů.

2. Reflexy *Obrazů z Rus* v dopisech

2.1 Havlíčkovy listy, především ty, které adresoval K. V. Zapovi, obsahují různé komentáře k jeho zamýšleným, probíhajícím i už realizovaným spisovatelským aktivitám týkajícím se Ruska; z tohoto hlediska získávají pozici metatextů. Podoba metatextových informací se přitom diferencuje především podle toho, ke které z fází procesu psaní (a publikování) se vztahují. Na počátku tak stojí obecný poukaz na vlastní empirii jako základní zdroj záznamů, metodu práce a rovněž na potřebu pojednat o ruských otázkách z perspektivy odpovídající českým čtenářům:

Nemohu všechno, co jsem posud zpozoroval, vypsati: neboť mám již nyní ohromné materiály za čtyry měsíce. Všechno, co nové, napřed nevidané, hned zapisuji, a když mně napadne dobrá, beru některé z těchto materiálů a pracuji je načisto: tj. v také formě, jakou před naším publikum mítí musí. Do Prahy jsem posud nic neposlal, ráději počkat a důkladněji vypsát (K. V. Zapovi, 13.–15. 5. 1843).

Vzápětí se autor zmínil o konkrétním projektu; v pozdějším dopise pak hodnotil zásah do už uveřejněné črty:

sotva se zdržím nepsati do Květů o této zkoušce [z českého jazyka]: a při té příležitosti o universitě a slovanství moskevském (K. V. Zapovi, 13.–15. 5. 1843).

Referát můj o zdejší zkoušce trochu v Praze vymiškovali (rozumíte mi), předce však takovou neobyčejnou událostí snad mnohý chladný a vlažný trochu okřeje a zastydí se (K. V. Zapovi, 5. 11. 1843).

O svých spisovatelských počátcích a pochybnostech s nimi spojených se Havlíček vyjádřil také v dopise určeném kolegovi ze studií:

sotva se udržím, poněvadž na mne ze všech stran o korespondencii a popsání Ruska atd. naléhají. [...] Nyní již si sotva déle pomohu, musím začíti Meine literarische Laufbahn. Však se bojím tiskárny jak čert svěcené vody (J. T. Klejzarovi, po 8. 8. 1843).

Rovněž v dalších dopisech Havlíček opakovaně probíral své spisovatelské aktivity a práci na přípravných textech:

Hleděl jsem posud více co budoucí beletrista na sv. Rus a stránky administrativní, politické varoval jsem se co myš kočky. Co je zde krásné, směšné, podivné atd., dobře zapisuji, ale plačtivého nic (K. V. Zapovi, 28. 1. 1844).

Speciální skupinu představují metatextová vyjádření, která poukazují na text jinak neznámý (patrně ztracený) a dále na texty potenciální, zamýšlené, avšak na základě reflektovaných důvodů dosud nevytvořené:

Tak mi nedávno napadlo udělat přírodopysickou klasifikaci všech čepic vyskytujících se v Moskvě. Vydařilo se z toho velmi komické pojednáníčko (K. V. Zapovi, 28. 1. 1844).

O tom „obroku“ ale někdy, až budeme trochu dál od Sibíře, kde nehodláme býti měšťanem [...], zazpívám a zahudu jinou písničku než posavadní páni popisovatelé (K. V. Zapovi, 28. 1. 1844).⁸

2.2 Závažnější a pozoruhodnější z hlediska vztahů mezi dopisy a črtami jsou ovšem případy, kdy vedle sebe stojí dvě zpracování téhož tématu.

2.2.1 Dopis K. V. Zapovi z 13.–15. 5. 1843 zahrnuje vedle informace o úmyslu napsat do *Květů* text věnovaný zkoušce z českého (resp. československého) jazyka na univerzitě v Moskvě také vylíčení zkoušky, jež se jeví jako první verze později publikované črty. Pasáž v dopise je sice značně stručnější, formulační i výstavbové shody a podobnosti jsou však zjevné.

V obou případech je zkouška představena z perspektivy angažovaného svědka, který propojuje důkladné pozorování (detailně se probírá oblečení přítomných, vzhled univerzitního sálu či české knihy ležící na stole) s nadšeným hodnocením (je vyzdvihován moskevský zájem o český jazyk a kulturu v protikladu k domácí lhostejnosti). Četná místa si jsou v obou textech velmi blízká:⁹

Přijdete do universitétu, palácu nádherného.¹⁰ – odpravil jsem se [...] do nového universitétu, vystaveného velmi vkusně a nákladně.

okolo Vás se točí plno oficírů v třírohých kloboukách s modrými výložkami a kordami (studenti). – všickni ztuhá upjati jsou, modré výložky a po stranách kordy mají.

Na stole leží rozložena mapa Zeměvid a Erbenova písně, Deklamovánky, Kampelíka Čechoslovan, Ohlas písní ruských, České besedy, Kytka, Slovanské nár. písně Čelakovského atd. atd. – Na stole ležel: Slovanský zeměvid páně Šafaříkův, Rukopis královský, Erbenovy Národní písně, Čelakovského Ohlas písní českých a ruských [...], Rubešovy Deklamovánky, České besedy, Čelakovského Slovanské národní písně a mnoho jiných českých knih.¹¹

Boďanský pořád jenom křičel: Prekrásno, prevoschodno. – Pan Boďanský sotva stačil křičet: Prekrásno! Prevaschodno! atd.¹²

⁸ K těmto metatextovým vyjádřením srov. např. Řepková 1971: 61, 67–68.

⁹ Průběh zkoušky i univerzitní prostředí jsou v dopise a v črtě představeny identicky, přitom se však texty liší údajem o dataci události: V dopise se uvádí 3. květen 1843, avšak v črtě 23. květen.

¹⁰ Vždy je nejprve citován doklad z dopisu a potom z črty (podle Havlíček 1986: 13–15). Všechna zvýraznění (i v dalších citátech) jsou obsažena v původních textech.

¹¹ V publikovaném textu Havlíček dbá na uvádění jmen autorů a přesnější podobu titulů děl.

¹² Ukázky též dokládají nápadné uplatnění prvků ruštiny – k ruštině v Havlíčkových textech srov. podrobněji níže.

Vedle shod můžeme zaznamenat také zřetelné rozdíly. Povaze soukromé korespondence odpovídá sklon k uplatnění vyjadřovací neformálnosti či výraznější zaměření na subjekt pisatele a adresáta. Dopis tak mj. navíc zahrnuje expresivní a intenzifikační charakteristiku výkonu studentů při zkoušce:

Studenti řezali Šafař.[jikovy] starož.[itnosti] a národopis jako do jitrnic.

Na rozdíl od črty Havlíček v dopise bezprostředně poukazuje na svůj pozitivní emocionální stav při sledování zkoušky:

To byla radost pro mne, jakou jsem dlouho nepocítil. [...] byl jsem jako v pátém nebi. Obličej se mi jistě musel svítit jako měsíc radostí.

Zároveň pisatel listu na jedné straně marginalizuje vlastní pozici, a kontrastně tak vyzdvihuje vznešenost a závažnost dění (*mezi všemi těmi „mundírami“ já ubohý Čechus jako havránek v černém fraku*), na druhé straně obsáhle tematizuje své zapojení do komunikace, která se realizovala mimo vlastní proces zkoušky, ale byla pro něj osobně významná:

Pan hr. Stroganov [...] posadil mne vedle sebe za stůl a pořád se mě na všelicos vyptával a rozmlouval velmi přívětivě. [...] Sám hr. Stroganov mně povídal: [...].

Ve vazbě na adresáta pak dopis využívá transpozici v rámci kategorie osoby (vy místo já), která oslovenému obrazně přisuzuje aktivní účast v události:

Přijdete do universitětu [...]; okolo Vás se točí plno oficírů.

V črtě vystupují do popředí odlišné postupy. Rozhodující pozici získává vyjádření vztahu k textem konstruovaným reprezentantům českého prostředí, jež vyúsťuje v morální apel. Ten je připravován dvojí distancí vůči jednotlivcům – nejprve vůči učitelům, který zpochybňoval perspektivu udržení a rozvoje českého jazyka (*prorokovávatí nepřestával, že čeština nepřetrvá šestku (tj. 1860)*), poté (s humorným nadhledem) vůči imaginární vlastence, již by pohled na studenty skládající zkoušku z češtiny mohl vést hlavně k citovému vznětu (*jak lehko by se mně mohlo v tomto pádu srdce popáliti*). Na svém konci, tedy v sémanticky zvlášť zatíženém úseku, se pak text zaměřuje na celý národní kolektiv (*vy, páni na Vltavě a na Labi, na Moravě a Hronu*)¹³ a proti jeho lhostejnosti k mateřskému jazyku, jež je odsuzována, staví v hyperbolizované vizi zájem o češtinu ve světě (*budou se za vás učití v Paříži, v Berlíně, v Moskvě a snad i brzo v Pekinku*).¹⁴

¹³ Havlíček zde zcela samozřejmě vychází z předpokladu jazykové jednoty se Slovenskem. K jeho pozdějšímu odmítnání samostatné slovenštiny srov. např. Bělič 1947: 121–124, Cernova Burger 2005: 306.

¹⁴ Dílčí paralelu k tomu, vztahující se nikoli k jazyku jako celku, ale synekdochicky k českým knihám, představují opakované povzdechy v dopise K. V. Zapovi: *Šafaříka v Moskvě lépe znají než v Praze. On sám jistě o tom nepomyslí, že jeho dílo, zvané sotva v Praze, bude 250 míl od Prahy školní knihou. [...] začali brát české knihy do ruky, české knihy, které v Praze neznají a jenom po krámích válejí se nechávají.*

Na závěr porovnání dodejme, že vedle dosud probírané pasáže věnované zkoušce se v črtě reflektují ještě další místa z dopisu. Při popisu své cesty na univerzitu Havlíček využívá příklady a zčásti také charakteristiku, s nimiž už operoval v listu jako s prostředkem pro celkové postižení mohutnosti („kolosálnosti“) Moskvy:

má-li již být několik izvoščiků, to se jich zde v Moskvě po všech ulicích hemží jako vrabců – odpravil jsem se na jednokonném izvoščiku (fiakru), kterých zde po městě tak plno jako v Praze vrabců.¹⁵

má-li být dům pro cvičení vojáků, to postaví maněž, v kterém na druhém konci stojí člověk jest jako rukavice – naproti maněži (veliký sál bez sloupů pro zimní cvičení vojska, v kterém prý se dosti pohodlně celý pluk jízdný pohybovatí může).

Některé formulace (resp. pozorování a asociace), k nimž autor dospěl v dopisu, tak vystupují jako určitý zásobník stavebních prvků, které bylo možno využít při publicistické tvorbě.

2.2.2 V probíraném dopise K. V. Zapovi nacházíme také korespondenční protějšek další publikované črty, *Svátku pravoslavnosti*. Pasáž v listu tentokrát vystupuje jako stručné, informativní shrnutí založené na rozsáhlejší zápisu. Ve vztahu ke korespondenčnímu partnerovi Havlíček rétoricky zdůrazňuje protiklad mezi prezentovaným „chudým“ popisem a odkazem na existenci popisu „[po]drobného“ a také entuziastického, založeného na bezprostředním a jedinečném prožitku, a proto neopakovatelného:

Již z toho chudého popsání pomyslíte sobě, jak překrásná ceremonie to být musí. Já bych Vám ji popsal mnohem obsírněji: ale hned jak jsem z církve domů přišel, byl jsem v takovém zapálení, že jsem celou slavnost velmi drobně a (jak myslím) dosti ohnivě popsal. Nemám tedy již chuti vícekrát popisovat, protože by všechno, co bych nyní pověděl, bylo mnohem slabší.

Proti detailní deskripci prostředí kremelského chrámu (*Zasmušilé, temně malované stěny a klenutí, zakouřené staré obrazy svatých na vysokém velebném ikonostásu*, Havlíček 1986: 17), důkladnému zachycení průběhu ceremonie (*Na připravenou katedru vystoupil nyní archidiákon, a rozevřev knihu, počal hlubokým, vážným hlasem přiměřené čtení z bible*, Havlíček 1986: 19) a obsáhlým citacím pronášených promluv stojí v dopisu kondenzované vyzdvižení dvou vrcholných momentů, proklínání a oslavy zásluh:

jeden kněz vystoupí na vyvýšené místo a začne čísti (některé, jako Mazepu, i po jméně), po každém řekne: Anáfema! a všichni preláti povstavše křičí vážně třikrát: Anáfema. Pak začne čísti dobrodince, ale všechny po jménách, za každým: Večnaja paměť! a opět opakují preláti třikrát.

Stejně jako společné tematické jádro jsou zřetelné rovněž vzájemné odlišnosti mezi dopisem a črtou. Pouze v dopise tak nacházíme zlehčující dodatek o tradici vzájemného líbání při ceremonii Christos voskres (*nejvíce kvůli studentům nesmí se v tyto dny žádná holka ukázati na ulici*). *Svátek pravoslavnosti* zase zahrnuje nejen

¹⁵ V textu určeném k vydání v českém časopise se příznačně přirovnání vztahuje k situaci v Praze.

záznam vlastního pozorování a prožitku, ale také s ohledem na předpokládané čtenáře soustavně buduje síť relací mezi sférou domácí (českou) a cizí. Poznávání cizí země tu je výslovně pojímáno jako prostředek pro uvědomění si vlastních nedostatků a naproti tomu předností (Havlíček 1986: 16). Tento přístup se pak stává východiskem pro porovnávání, jež je zároveň nepřímým apelem:

Sprostý, necvičený kupec ruský obětuje bez velkého přemýšlení několikrát sto tisíc na zvelebení země; u nás se musí polovice takových dobročinných dárek obětovati na oznámení jich v novinách! (Havlíček 1986: 23).

Také v případě *Svátku pravoslavnosti* se prosazuje sklon zapojovat do textu formulace a motivy, jež se v jiné souvislosti vyskytují v dopisech. Zmínka o zvuku mnoha zvonů šířícím se po Moskvě (Havlíček 1986: 18) se objevuje i v daném dopise K. V. Zapovi jako jeden z příkladů „kolosálnosti“ Moskvy. Motiv pohledu z věže Zvonice Ivana Velikého (Havlíček 1986: 25) samostatně zahrnuje vedle dopisu K. V. Zapovi rovněž list nezjištěnému adresátovi z 13. 10. – 13. 11. 1843.

2.2.3 Některé poznámky v dopisech poukazují i k dalším sepsaným či pouze plánovaným črtám. Pokud jde o publikované texty, nacházíme tu ovšem jen drobnosti, jež se týkají hlavně charakteristiky ruských kupců nebo napětí mezi domácím a cizím. Na dopisovou oslavu kupců jako vrstvy, jež uchovává bohatství ruského folkloru (*mezi nimi udržuje se pořád veliké bohatství pověstí a známosti ruské říše*, K. V. Zapovi, 13.–15. 5. 1843), tak navazuje odpovídající segment v *Kupěčestvu* (Havlíček 1986: 66). Pasáž v témž listu, v níž se – ve spojitosti s literaturou – odsuzuje ruské podléhání cizím vlivům (*i Moskva nejvíce se žene po cizině*) a odnárodnění vyšších vrstev, se reflektuje ve vyhocených pasážích *Kupěčestva* a *Cizozemců v Rusích* (Havlíček 1986: 59, 72, 80, 89, 92, 94 aj.).

Četné formulace z dopisů pak mohou být brány jako potenciální podklady pro texty rozpracované či zamýšlené. Rozvinutá a opakovaná je v korespondenci zvláště tematika cestování po (zimním) Rusku. Havlíček se na různé aspekty tohoto cestování zaměřil v dopise F. Jirglovi z 12. 11. 1842 (Havlíček 2016: 72), K. V. Zapovi z 13.–15. 5. 1843 či J. T. Klejzarovi napsaném po 8. 8. 1843. V publicistické podobě je ale k dispozici jen kratičký fragment (Havlíček 1986: 119).

3. Analogické prostředky a postupy v korespondenci a v črtách

3.1 V obecnějším aspektu jsou dopisy a *Obrazy z Rus* spjatý řadou společných rysů, jež je možno vztahovat jednak k Havlíčkovu individuálnímu stylu, jednak k perspektivě, z níž na ruské prostředí nahlížel. V listech i črtách se propojují tři základní komponenty: (a) Záznamy pozorování, v nichž se klade důraz na to, co je odlišné od české situace a co lze brát jako vyjádření specifičnosti ruského národa, jeho sociálních a kulturních poměrů a pojmání světa. (b) Rozsáhlé výčty různých složek ruské reality a s nimi spjaté klasifikace. (c) Hodnocení, která operují s opozicemi jako náš – cizí, blízký – vzdálený, dobrý – špatný, přijatelný – nepřijatelný.

3.1.1 Orientace na jazykové uchopení ruských specifík, na jejich přesné postižení a současně na konkretizaci znázorněných situací a na evokaci autenticity, již potvrzuje autorita očitého svědka a znalce, se v obou souborech textů projevuje zejména (již zmiňovaným) soustavným užíváním ruských výrazů (někdy převzatých v původní grafické či zvukové podobě, někdy přizpůsobených češtině) a také citátů krátkých ruských výroků (Bělič 1954: 101–102). Do popředí vystupují zvláště pojmenování, ke kterým nelze přiřadit ustálený český ekvivalent vystihující jejich význam, a která tak působí jako poukazy na osobité a příznačné jevy, jako „slova-symboly“ (Cernova Burger 2005: 110). I. Cernova Burger zároveň upozornila na to, že právě výrazy tohoto typu Havlíček opakovaně umísťuje do titulů svých črt (*Gulaňje, Kupěčestvo, Perekladnaja, Izvoštík*).¹⁶

Frekvence elementů ruštiny je v dopisech i v črtách vysoká; v zásadě se jim dává přednost všude tam, kde jsou pro původce textu k dispozici a mohou doložit zvláštní ráz prostředí. I v odlišných kontextech bývají používány stejné výrazy a také stejné překlady či vysvětlení:

obědy, večery, „sobranije“, návštěvy nedají jim chudákům ani přijít k sobě (K. V. Zapovi, 13.–15. 5. 1843). – *Na svých sobranijách (resurcích) tak tiše, zkroušeně a nepohnutě sedí* (Havlíček 1986: 62).

Rozjíždí se již mnozí z magnátů po „dačách“ (letohrádkách) (K. V. Zapovi, 30. 4. 1844). – *všechno se [...] snaží [...] z města vylítnouti [...] na najmuté letohrádky (dače)* (Havlíček 1986: 51).

šel jsem ještě do „gastinice“ (hostinica) (nezjištěnému adresátovi, 13. 10. – 13. 11. 1843). – hlavně v gostinících (dle ruského způsobu zřízených hostincích) moskovských (Havlíček 1986: 69).

Obdobně se v dopisech i črtách uplatňuje tendence ke kumulaci ruských výrazů, jež zaměřením na osobité rysy tamního prostředí intenzifikuje:

Tu jsme našli na staci hezkou smatritěľšu (= počtovou paní) a dali jsme si udělat tapšu (= mlíčné nudle), jajčnicu (= míchané vejce) atd. (J. T. Klejzarovi, 18. 6. – 9. 7. 1844). – *Tu vidíme na jednom kočáře ruskou náňušku (chůvu) v národním kroji, v bohatém zlatém kakošniku (čepci), v damaškové dušehrejce (zvláštní kabátek)* (Havlíček 1986: 35).

Jak již naznačil jeden z citátů, určitý rozdíl mezi oběma soubory textů je spojen s přítomností překladů či vysvětlení. Ty se v publicistických textech, zaměřených na široký okruh čtenářů, jimž měly poskytnout základní informace o cizím jazyku a kultuře, objevují častěji a někdy i v případech, kdy se vyjádření používané v ruštině liší od domácího jen málo:

Proklat budiž (anáfema, tj. anatéma)! [...]. Věčnaja páměť (navěky budiž v naší památce)! (Havlíček 1986: 20–21).

Zároveň se v črtách (oproti dopisům rozsáhlejších a tematicky ucelenějších) s ruskými výrazy často operuje tak, že se po svém prvním výskytu spojeném s vysvět-

¹⁶ Srov. k tomu začátek črty *Gulaňje: Každý národ mívá slova některá nepřeložitelná do jiného jazyka, poněvadž bývají pojmenování věcí a způsobů rovněž původních, které bychom nadarmo jinde v světě hledali* (Havlíček 1986: 26).

lením ještě několikrát už samostatně opakují a stávají se nositelem jedné ze sémantických linií procházejících textem:

***Balagány** (boudy) stojí všechny již v nejkrásnějším pořádku. [...] podíváme se na druhou stranu k řadě balagánů [...] vypočtu zde řadu balagánů [...] balagány jsou sprostější [...] v balagánech hrají* (Havlíček 1986: 30, 41, 41, 47, 50).

3.1.2 Jako zobecnění realizovaných pozorování se prosazuje sklon k představování různých klasifikací, k rozčleňování složek sledované ruské skutečnosti podle rozmanitých hledisek:

Máme zde 5 zcela od sebe rozdělených stavů: dvořanstvo (to jest šlechta nebo činovnictvo), kupcovstvo, kněžstvo, na svobodu propuštění, krěpostní (Leibeigene). [...] V kněžstvu jsou 1. černci, 2. bílé duchovenstvo (mniši a sekulární) [...] (K. V. Zapovi, 13.–15. 5. 1843).

*Zabijákem ruské lit.[eratury] jest „Petěrburek“, tam má hlavní sídlo ona nenárodní strana literátorů [...]. Jenom zde v Moskvě jest **několik** mužů opozicí proti nim (tamtéž).*

*Celé totiž obecnstvo v Rusku dělí se hlavně na dvě části [...], totiž **páni** (gospodá) a **naród*** (Havlíček 1986: 32).

*Hned první z kraje stála zamilovaná ruská houpačka v způsobu větrního mlejna [...]. Vedle ní stála jiná houpačka pro mládež, „koňki“ [...]. Nyní něco opět sice ruského, avšak již drobet vznešenějšího: **samokat*** (Havlíček 1986: 41–42).

3.1.3 Na záznamy pozorování a jednotlivé klasifikace se vrství četné hodnotící charakteristiky, jež se vztahují jak k samotnému ruskému prostředí, tak komparativně k situaci české, resp. v obecnějším pojetí evropské. V korespondenci očekávatelně Havlíček častěji volí výrazy s vyšší mírou expresivity, celkově je však způsob uplatňování hodnocení analogický. Alespoň několik příkladů formulací, v nichž se vyjadřuje negativní postoj k probíraným jevům:

zde jest vyšší stav vyvrhel, špína nižšího! [...] Posud jest to, co se ve světě jako Rus okazuje, jenom hromada žrotů, hráčů, ukrutníků a kur...níků (K. V. Zapovi, 13.–15. 5. 1843).

nemyslím zde [...] ony škodné, bidné tvory [...], naučili se než podlostem (Havlíček 1986: 54).

Mnohem škodněji a záhubněji působí cizozemci co úředníci vrchnostenští (Havlíček 1986: 107).

3.2 Další zřetelnou spojnici mezi korespondencí a črtami představuje stálé budování relací (komparací a konfrontací) mezi českou, ruskou a německou sférou. Na elementární rovině jde především o znázornění a vysvětlení vzdáleného a neznámého prostřednictvím známého:

představený všech škol a profesorů, pán asi takový jako Chotek v Praze, hrabě Stroganov (K. V. Zapovi, 13.–15. 5. 1843).

Zde ku porovnání můžeme poukázati na slavnost v Hvězdě, jenomže as desetkrát zveličenou (Havlíček 1986: 52).

Zpravidla jsou však k jednotlivým oblastem přiřazovány pozitivní či negativní charakteristiky, a to se značnou proměnlivostí, podle právě zaujímané perspektivy

(srov. Lešnerová 2002). Často se projevuje paušalizace a představy o vlastnostech lidí a způsobu života spjaté s národními stereotypy:

protože to není lečjakýs mudrc (à la Němec), ale veliký praktikus; jako všichni Rusové v jistém ohledu (F. Jirglovi, 12. 11. 1842; Havlíček 1842: 271).

tomu, kdo se jenom pořád díval na naše prozaické města, které zasluhují jenom název německý Wohnmaschinen [...]:¹⁷ tomu jest ruské město pravý ráj (K. V. Zapovi, 13.–15. 5. 1843).

Němec by si takové bouření nemohl jinak vyložit než bláznovstvím (Havlíček 1986: 27).

Přítom ruský izvoštík nehýří tak po hospodách jako naši vozkové (obyčejně Němci) (Havlíček 1986: 78).

ruská přívětivost spojená s francouzskou zdvořilostí počínala vypuzovat chladné ceremonie a pedantství germánské (Havlíček 1986: 94).

Konečně se konfrontace národních sfér stává také východiskem pro apelativní formulace vztahující se k české společnosti:

Kdepak jste to [...] viděli, aby evropský šestimilionový národ neměl ani divadlo!? Nesmíme zapominat, že jsme my Češi panující národ v Čechách a Němci jenom trpěný národ! (K. V. Zapovi, 30. 4. 1844).

*I u nás posavad všechno baží po němčině, ona jest ten generál, kterého si pošetili Čechové zvou, aby jim dodal nádhernosti. Dej bůh, abychom již brzy všichni snídali, obědvali a večereli **bez generála!*** (Havlíček 1986: 82).

4. Diference mezi korespondencí a dopisy

4.1 Způsoby vyjadřování, jimiž se dopisy od *Obrazů z Rus* zřetelně odlišují, jsou podloženy především jinou konstrukcí adresáta textu, a tedy závažným rozdílem v povaze komunikační situace. Zatímco črty se orientují na zobecněného dobového vzdělaného čtenáře, dopisy se obracejí ke konkrétním osobám a na jedné straně vycházejí z předpokladu existence určitého souboru jazykových a faktických znalostí, zkušeností a postojů na straně adresáta, na druhé straně navazují na sít dosavadních vzájemných kontaktů.

4.1.1 Zmíněná diference (zobecněný – jedinečný adresát) se mj. projevuje v zapojování cizojazyčných segmentů do textů. Publicistické črty obsahují mnoho (překládaných a vysvětlovaných) ruských výrazů a výroků v ruštině, formulace v jiných jazycích (němčina, latina) se tu ale – s výjimkou odborněji zaměřených *Cizozemců v Rusích* – vyskytují jen ojediněle.¹⁸ Naproti tomu v dopisech se uplatnění cizojazyčných prvků zjevně váže na jazykové kompetence jednotlivých adresátů. V listech psaných K. V. Zapovi tak nacházíme mnohé ruské výrazy v azbuce (*znajíce nyní již zimu „господина Морозова“*, 28. 1. 1844), latinské obraty a také krátké úseky v polštině,

¹⁷ K výrazu *Wohnmaschinen*, patrně Havlíčkovu neologismu, srov. Stich 1996: 21.

¹⁸ Např. pro označení tabuizovaných skutečností: *příčina návštěvy těchto stanů jsou cikánky, jejich zpěv et cetera graeca* (Havlíček 1986: 43).

jež odkazují k národnosti Zapovy manželky (*Vaší paní manželce „caťuję ręczi“*, 5. 11. 1843). Dopisy určené kolegům ze studií se zase vyznačují sklonem k velmi hojnému zahrnování latinských formulací, jež někdy odkazují k náboženskému kontextu:

když někde funguete in sacris [...] cesta byla ut supra [...] já quoad personam [...] Lešky černoocké, ut solent esse [...] jedu sub umbris alarum orla ruského (J. T. Klejzarovi, 18. 6. – 9. 7. 1844).

4.1.2 Dalším charakteristickým rysem listů, které se obracejí k těmto kolegům ze studií, se stává stylizovaná obřadnost vyjadřování, jež do jazyka textů vnáší herní a (na základě přehodnocení povrchové formálnosti) důvěrný aspekt:

Známo Vám bude, slavný pane auskultante, že jsem se na tu velikú cestu bez oně zázračné hvězdy, bez pasu vydal, jsa té sladké náděje, že se nějak zatím do Rus dostanu a pak později na pas pomyslím (F. Jirglovi, 12. 11. 1842; Havlíček 2016: 272).

Jelikož jste slovu svému, nedanému sice, ale bezpečně očekávanému, odepsati mi hned, nedostál, aniž jaké medvědí psaní do diplomatáře zaslal jste (J. T. Klejzarovi, 24. 3. 1844).

4.2 Obecněji s rozdílností povahy komunikační situace souvisí také způsob kompozice textů a z toho vyplývající míra zřetelnosti a pevnosti vazeb mezi jejich jednotlivými složkami. I když se *Obrazy z Rus* vyznačují relativní uvolněností kompozice,¹⁹ stále se tu udržuje jazyková a tematická návaznost mezi jednotlivými částmi. Naproti tomu v dopisech se výrazně prosazuje samostatnost a oddělenost složek; sjednocujícím činitelem se mnohdy stává jen určení danému adresátovi. Strukturace dopisu bývá podložena hlavně potřebou zahrnout do textu témata, jež by měla být v daném stadiu korespondenčního styku zprostředkována adresátovi (jde o to, co je právě aktuální, a o to, co bylo partnerem požadováno, resp. co je naopak požadováno od partnera). Některá témata jsou rozvinuta na velké ploše, některá jsou představena jen v rudimentární podobě; předěly jsou často abruptní:

Zima je zde mírná, 10–20°. / Osnovjanenko umřel. / Květy zde máme jen od konce září 1843 [...]. / Bodánský koupil Hankovu knihovnu (K. V. Zapovi, 28. 1. 1844).²⁰

5. Závěr

Při komparaci dopisů Karla Havlíčka odesílaných v letech 1843–1844 z Ruska a publicistických črt nazvaných *Obrazy z Rus* (1843–1845) se zřetelně ukazuje napětí mezi společnouází obou souborů textů (doba vzniku, autorova zkušenost z Ruska a její reflexe, rysy Havlíčkova individuálního stylu) a jejich odlišnými žánrovými a komunikačními charakteristikami.

¹⁹ „Volně a pestře se v nich mísí a prolíná popis a reflexe, líčení i autorské glosy, drobné scény a záběry ze života s prvky odborného pojednání, výčet faktů s kresbou životních výjevů“ (Řepková 1971: 70).

²⁰ Lomítko vyznačuje hranici mezi odstavci.

Dopisy reflektují vytváření a publikaci některých črt a zároveň se s nimi částečně tematicky a ve spojitosti s tím jazykově překrývají. V obou souborech se vyskytují jednotlivé shodné či podobné formulace, proti nim ovšem stojí zřetelné diference. Dopisy se mj. vyznačují tendencí k neformálnosti a expresivnosti vyjádření a jazykovým zvýrazněním subjektu pisatele a adresáta, v *Obrazech z Rus* naproti tomu vystupuje do popředí apelativní působení na dobovou českou společnost. Na obecnější rovině spojuje korespondenci a črty obdobný způsob propojování tří základních komponentů textu, důkladných záznamů pozorování, v nichž se zdůrazňují specifické rysy ruské reality, klasifikací sledovaných jevů a jejich hodnocení. Pro jazykové postžení zmíněných specifík dopisy i črty rozsáhle využívají jednotlivé ruské výrazy a rovněž krátké promluvy v ruštině. Vzájemnou spojnicí představuje také časté porovnávání rysů ruského, německého a českého prostředí, přičemž se nejednou operuje se stereotypními představami o národních vlastnostech. K svébytným rysům dopisů, primárně podloženým odlišnou konstrukcí adresáta textu, patří rozsáhlé uplatnění prvků dalších jazyků (mj. latiny, polštiny), jež odpovídá jazykovým kompetencím jednotlivých příjemců, nebo nespojitě řazení probíraných témat.

PRAMENY

HAVLÍČEK BOROVSÝ, K. (1986): *Dílo, sv. 1*. Ed. J. Korejčík. Praha: Československý spisovatel.

HAVLÍČEK, K. (2016): *Korespondence I. 1831–1842*. Ed. R. Adam et al. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

LITERATURA

BĚLIČ, J. (1947): *Karel Havlíček Borovský a Slovanstvo*. Praha: Miroslav Stejskal.

BĚLIČ, J. (1954): Jazyk v Havlíčkových *Obrazech z Rus*. *Naše řeč*, 37, 92–102.

BROŽOVÁ, V. (2004): Črta. In: D. Mocná, J. Peterka a kol., *Encyklopedie literárních žánrů*. Praha – Litomyšl: Paseka, 89–95.

CERNOVA-BURGEROVÁ, I. (2001): Karla Havlíčka Borovského *Obrazy z Rus* (1843–1846) – nečtené stránky národního obrození. In: D. Vojtěch (ed.), *Česká literatura na konci tisíciletí I. Příspěvky z druhého kongresu světové literárněvědné bohemistiky*. Praha: ÚČL AV ČR, 175–181.

CERNOVA BURGER, I. (2005): *Obrazy z Rus (1843–1846) Karela Gavlička Borovskogo. Voprosy češskogo i russkogo nacional'nogo prosvěščenija v pervoj polovine 40-ch godov XIX veka*. Zürich: Pano Verlag.

JANÁČKOVÁ, J. (2016): Nesnáze s uveřejňováním Havlíčkovy korespondence. In: K. Havlíček, *Korespondence I. 1831–1842*. Ed. R. Adam et al. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 7–19.

KAZBUNDA, K. (2013): *Karel Havlíček Borovský, sv. 1*. Praha: Ministerstvo vnitra ČR – Odbor archivní správy a spisové služby.

KREJČÍ, K. (1947): Havlíčkův pohled na Rusko. In: K. Havlíček Borovský, *Cesta na Rus*. Ed. M. Novotný. Praha: ELK, 207–221.

LEŠNEROVÁ [ZIKÁNOVÁ], Š. (2002): Pojetí národností v Havlíčkových „*Obrazech z Rus*“. In: Š. Lešnerová et al. (eds.), *InterFaces: Obraz vzájemných vztahů Čechů, Poláků a Němců v jejich jazycích, literaturách a kulturách*. Praha: Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, 106–112.

ŘEPKOVÁ, M. (1971): *Satira Karla Havlíčka*. Praha: Academia.

STICH, A. (1974a): K textové výstavbě publicistických projevů. In: *Stylistické studie I*. Praha: ÚJČ ČSAV, 55–94.

STICH, A. (1974b): Přejaté a cizí prvky v lexiku Havlíčkovy novinářské prózy. In: *Stylistické studie I*. Praha: ÚJČ ČSAV, 95–139.

STICH, A. (1996): Neologismy a slovní hříčky v Havlíčkově publicistickém slohu. In: A. Stich, *Od Karla Havlíčka k Františku Halasovi (lingvoliterární studie)*. Praha: Torst, 15–45.

GRANTOVÁ PODPORA

Příspěvek vznikl v rámci grantového projektu 17-13671S (Publicistika a korespondence Karla Havlíčka), podporovaného Grantovou agenturou ČR.